

Kinek az aktivizmusa? – a romaaktivizmus lehetőségei és kényszerei

Recenzió a Sam Beck és Ana Ivasiuc szerkesztésében megjelent *Roma Activism. Reimagining Power and Knowledge* című kötetről (Berghahn Books, 2018)

A *Roma Activism* című tanulmánykötet természetesen nem ad választ a címben foglalt kérdésre, sokkal inkább elgondolkoztatja az olvasót arról, hogy valójában milyen diszkurzív és strukturális kényszerek alakítják a romaaktivizmus lehetséges mozgásterét. A kötet a bevezetővel együtt 10 tanulmányt tartalmaz, amelyek különböző aspektusokból és társadalmi kontextusban vizsgálják a romaaktivizmus kérdését: kezdve a romaaktivizmus iránt elkötelezett tudományos tudástermelés szerepétől a szakpolitika (*policy*) kialakításának és a tudománynak a viszonyán át, a helyi roma lakosság megküzdési stratégiáig. Maga az aktivista tevékenység a kötetben többértelművé válik, egyszerre jelenti a fejlesztői és szakpolitikai (*policy*) tevékenységet, a civil szervezetek munkáját vagy akár a tudományos tudástermelésben betöltött sajátos pozíciót. E többértelműség a könyv hátránya és előnye is egyben, miközben a romaaktivizmus fogalma kissé bizonytalan lesz, mégis éppen e bizonytalanság révén olyan fontos kérdésekig vi-
szel el az olvasót, mint a tudomány és az aktivizmus viszonya, az elnyomott csoportok érdekérvényesítési lehetőségei vagy általában az aktivista és fejlesztői diskurzus politikája, kapcsolata a lokalitással. A *Roma Activism* tehát rendkívül hasznos olvasmány mindazoknak, akik a fenti kérdésekkel foglalkoznak.

A kötet egyik legfontosabb kérdése, hogy az aktivista tevékenység egyáltalán milyen intézményi és strukturális folyamatok részeként jöhetett létre, gondolva itt akár a közép-kelet-európai volt szocialista országok rendszerváltásaira, vagy az Európai Unió bővítésére. A kötet tehát a romaaktivizmust nem egyfajta esszenciálisan létező csoport (romák) „autentikus” módon szerveződő érdekvédelmi tevékenységeként értelmezi, hanem a globális társadalmi és gazdasági folyamatokba beágyazódó jelenségként. Ahogy Ana Ivasiuc a tanulmánykötet bevezetőjében írja, a romaügyet a jelenkori kapitalizmussal összefüggésben érdemes vizsgálni, az ún. neoliberalis fordulattal, amely magával hozta a jóléti állam leépítését, a társadalmi problémák individualista keretbe helyezését, az érdemes és érdemtelen szegénység megkülönböztetését, valamint a sérülékeny strukturális pozícióban lévő rétegek – többek között a romák – rasszizálását is. Huub van Baar tanulmánya is amellet érvel, hogy a romaaktivizmus alakulását alapvetően meghatározzák a közép-kelet-európai rendszerváltások neoliberalis gazdasági-társadalmi folyamatai. Ahogy írja, a romaaktivizmus kereteit erőteljesen alakítja az az ellentmondás, hogy a poszt szocialista országokban a civil társadalomnak a főként Nyugatról érkező pénzekkel történő

1 A szerző kulturális antropológus, az MTA KRTK RKI munkatársa. E-mail: kovaicili@gmail.com

erősítése és a neoliberális gazdaságpolitika egy időben és értelmezési keretben jelent meg. E neoliberális fordulattal szerinte együtt jár a „romakérdés” „európaizációja”, vagyis az európai uniós bürokrácia és források kiemelt szerepe, amellyel együtt jelenik meg a romaaktivizmus „NGO-izálódása”, vagyis annak erős függése az elsősorban nyugat-európai és USA-beli szervezetek intézményi forrásaitól. Huub van Baar a fentiek legfontosabb következményét abban látja, hogy a neoliberális fordulattal a romakérdés depolitizálódik, vagyis a romaaktivizmusban a strukturális kényszerek hangsúlyozása háttérbe szorul a fejlesztési diskurzus „technikai” nyelvezetéhez képest. Ez a „technikai” nyelvezet elsősorban olyan fejlesztendő egyégekről, esetleg közösségekről beszél, amelyek alapvetően saját sorsuk kovácsai, a strukturális tényezők mérsékelten kerülnek szóba. A romakérdés szerinte a fenti folyamatok részeként értelmezhető, még akkor is, ha ezek lokálisan nagyon különböző módokon jelennek meg, vagyis ennek megfelelően a romakérdés más tétet mozgat különböző nemzeti vagy lokális kontextusokban. Habár a könyv tanulmányai explicit módon kevésbé reflektálnak a fenti állításokra, mégis a kötetet végigolvasva láthatjuk, hogy a „romakérdés” milyen más keretben értelmeződik különböző lokális kontextusokban, például a rendszerváltás utáni erdélyi falvakban vagy éppen Erdogan mai Törökországában.

A kötet egyik előnye az, hogy az ún. „romaügyet” a maga összetettségében mutatja be. Ivasiuc már a bevezetőben felhívja a figyelmet arra, hogy a romaügy egyfelől olyan meghatározó dichotómiákat mozgat, mint a tudományos tudástermelés-aktivizmus, roma-nem roma, univerzális-lokális, másfelől a romaügy kihívása éppen az, hogy ezeket a dichotómiákat meghaladja. Állítása szerint valójában nincs éles határ a fentiek között, éppen az átjárásoknak, a kettő közti határ folyamatos elmosódásának vizsgálata révén kerülünk közelebb a romatéma megértéséhez. Maguk a tanulmányok, ugyan szintén nem explicit módon, de mind példái a fenti dichotómiák közti átjárásoknak, ugyanakkor a határképződésnek is, amely azt mutatja, hogy ezek a dichotómiák alapvetően határozzák meg megszólalásaink és cselekvéseink lehetőségeit.

UNIVERZALISTA EMBERI JOGI DISKURZUS VERSUS LOKÁLIS STRATÉGIÁK

Az ún. „univerzalista”-lokális az egyik legmeghatározóbb dichotómia, amely körül a szövegek szerveződnek. E dichotómia kapcsán a kötetben kirajzolódik, hogy a romaaktivizmus nagyrészt az USA globális hegemoniájával együtt járó univerzalista emberi jogi diskurzus és civil társadalom eszméjének intézményi keretébe ágyazódik. Így a roma aktivista tevékenység gyakran alapvetően ezen intézmények univerzalista és kozmopolita logikáját igyekszik érvényesíteni lokális kontextusokban. Tehát a kötet rávilágít arra, hogy a romaaktivizmus távolról sem „ártatlan” tevékenység, nagyon is megvan a maga, sok esetben represszív politikája. Ana Ivasiuc *Alter-Narratives: Seeing Ordinary Agency* című írása mutatja be legátfogóbban e politika természetét és hatását. Tanulmányában a romakérdésben aktív NGO-k, szakpolitikai kérdésekben résztvevők, fejlesztési tevékenységek diszkurzív és intézményi működését, vagyis „politikáját” episztemológiai kérdések mélységével tárgyalja. Állítása szerint a fejlesztői apparátus működését elsősorban az ún. „áldozati narratíva” termelése legitimálja. Az „áldozati narratíva” a hiány diskurzusára épül, amely újra és újra megteremt a passzív romát, aki csupán tétlen elszenvedője az őt ért strukturális csapásoknak: nincs munkája, nincs végzettsége, nincs kapcsolati és kulturális

tőkéje, nem tudja magát képviselni, nincsenek készségei, nincsen közössége. Ezt a mindentől megfosztott tehetetlen romát újra és újra létre kell hozni, hiszen ő legitimálja a fejlesztői beavatkozásokat, az NGO-k tevékenységét és egyáltalán a szakpolitika-alkotás jól jövedelmező iparának fennmaradását. Ivasiuc ezt a „politikát” „perverz orientalizmus”-nak hívja, amely negligálja a társadalmi cselekvőképesség (*agency*) minden olyan formáját, ami nem a mainstream társadalom hegemon normái szerint szerveződik. Így jön létre az a paternalista fejlesztői és aktivista diskurzus, amely egyszerre legitimálja ezeket a normákat, és hozza létre a permanens hiány állapotában létező, kvázi „alsóbbrendű” romát, akit meg kell tanítani az e normák szerinti cselekvések elsajátítására. A fejlesztés fenti legitimálása minden szervezetnek érdeke, hiszen csak így tudnak forráshoz jutni, fennmaradásuk tehát az „áldozati narratíva” sikeres működtetésétől függ. Ezek a tevékenységek eleve magukban hordozzák a lokális tudások és stratégiák elhallgatását és láthatatlanná tételét. Ez olyan kényszer tehát, amely alól nem lehet kibújni, sem negligálni, ha a romaaktivizmussal foglalkozunk. Habár az ún. „áldozati narratíva” működésének elemzésére csak Ivasiuc vállalkozik, a kötet számos tanulmányában követhetjük végig, ahogyan a fenti logikából érkező aktivista tevékenységek láthatatlanná teszik, elhallgatják a helyi társadalmi viszonyokban termelődő tudásokat és cselekvési stratégiákat.

Ana Chiritoiu a tragikus hadrévi (Hădăreni, Románia) események kapcsán mutatja be a korai posztoszocialista romániai romaaktivizmus ambivalenciáit és korlátait. Nicolae Gheorghéval folytatott beszélgetésein keresztül láthatunk rá azokra az ellentmondásokra, amelyek alapvetően az áldozati narratívát erősítő, emberi jogi diskurzussal felvértezett aktivista célok és a lokális társadalmi viszonyokhoz alkalmazkodó helyi szereplők stratégiái közt feszültek. A legegyszerűbb példával élve, amíg az aktivisták célja az volt, hogy a „romakizárás”, valamint az etnikai „pogrom” narratíva keretébe tereljék az események értelmezését, addig mind a helyi romák, mind a helyi hatalom képviselői, igaz különböző érdekekből, de stratégiáikkal az etnikai aspektus enyhítésén munkálkodtak. Ez utóbbi az aktivisták szemében kizárólag a helyi hatalom előtti meghunyászkodást, a rasszista indíték elfedését jelentette, ami ellen küzdeni kell, miközben az a helyiek számára a társadalmi békét hivatott visszaállítani. Chiritoiu szerint a fenti tipikus példája annak, ahogyan az univerzalista emberi jogi diskurzus nevében eljáró aktivizmus elidegenedik a helyi kontextustól, képtelen meghallani, sőt el is hallgattatja a helyi értelmezéseket és stratégiákat. Fosztó László hasonló dinamikákra világít rá írásában. Szintén a romániai eseteken keresztül mutatja be, hogyan telepednek rá az erdélyi falvakban kirobbant helyi konfliktusokra a nagyobb diszkurzív és strukturális erővel bíró intézmények, mint például a magyarországi szélsőjobboldali mozgalmak vagy a nemzetközi roma jogvédő szervezetek. Mint írja, a roma jogvédők ténykedései a helyi kontextusban magyarellenesként értelmeződtek. Fosztó felhívja a figyelmet arra is, hogy a romaaktivizmussal foglalkozó kutatóknak többnyire a civil szervezetek jelentik az értelmezési keretet, így a rajtuk kívüli társadalmi mozgalmakat nem veszik figyelembe, a zenei önkifejezés mozgalmi potenciálját vagy a vallásos szerveződéseket is hajlamosak figyelmen kívül hagyni.

Danielle V. Schoon egy teljesen más társadalmi kontextusban mutat rá az univerzalista civil társadalom eszméjének korlátaira. Tanulmányában törökországi romák esetén figyelhetjük meg az emberi jogi diskurzusra épülő roma kisebbségi mozgalom ambivalens viszonyát a helyi társadalmi kontextussal. Mint olvashatjuk, a törökországi romák ügyét nem lehet a kurdkérdésről leválasztani, hiszen az állami török ideológia éppen a kurdkérdésre reagálva hirdeti meg a társa-

dalmi inklúzió egy sajátos módját, amely meghatározza a török romák mozgásterreit. Eszerint mindenki, aki muszlim és török állampolgár, az a török nemzet része, így nincs is szükség kisebbségi jogokra, hiszen nem léteznek kurdok vagy romák. Ez az asszimilációs ajánlat rendkívül csábító a marginális pozícióban élő romák számára, még akkor is, ha strukturális helyzetük soha nem teszi lehetővé, hogy e sajátos befogadás előnyeit élvezzék. A civil társadalom eszméje nevében tevékenykedő, főként nyugati szervezetekhez tartozó aktivisták viszont éppen a kisebbségi jogok erősítése révén szerveznék a roma mozgalmat. A kisebbség jogi diskurzus viszont megfosztja a helyi romákat a nemzeti szolidaritást hangsúlyozó diskurzus erejétől. Ahogy Schoon írja, a nemzeti és a transznacionális roma szolidaritás vagy-vagy viszonyba kerül egymással, és a helyi romák inkább ez előbbit választják. Teszik ezt többek között azért, mert a kisebbség jogi diskurzus kozmopolita intézményei sokkal kevésbé elérhetőek egy helyi roma vezető számára, mint a nemzeti szolidaritás diskurzusát visszhangzó állami intézmények. E „választás” azonban az aktivisták szemében egyfajta „hamis tudatnak” látszik, szerintük az ún. nemzeti hovatartozás csupán a romaság olykor kétségbeejtő strukturális helyzetének elfedésére alkalmas. Szemükben a strukturális elnyomás és kirekesztés az, ami a roma identitás ilyen fokú szegényéhez vezetett. Schoon szerint a török romák, mint jellemzően az elnyomott csoportok, egyrészt a számukra elérhető helyi kötődéseikhez fordulnak: a rokonsági hálózatokhoz, a török és a muszlim identitáshoz. Másrészt, mivel ki vannak zárva a politikai reprezentáció létező formáiból, így az erőforrásokat szelektíven, stratégikusan, az adott helyzethez illően használják, javarészt időleges szövetségeket kötnek, lojalitásaik meglehetősen ellentmondásosak. Ez a fajta politikai gyakorlat azonban aktivista szemmel nem számít „civilnek”, ekképpen a helyi stratégiák vagy szembekeverülnek az aktivista diskurzussal, vagy csupán láthatatlanná válnak.

A fenti tanulmányok tehát felhívják a figyelmet az univerzalista, elsősorban civil szervezetekhez köthető emberi jogi intézmények és lokális társadalmi stratégiák közti ellentmondásokra, valamint az utóbbiak figyelmen kívül hagyására. Ugyanakkor ezeket az írásokat olvasva, az a rendkívül kényes kérdés is felmerül, hogy vajon mikor tekintsünk egy lokális stratégiát ellenállásnak, és mikortól válik csupán a létező elnyomó és hierarchikus strukturális viszonyok újratermelésévé. Más szóval, hogyan lesz az alkalmazkodásból mozgalmi potenciál vagy éppen annak az ellenkezője. Valószínűleg ez a határ rendkívül képlékeny a mindennapi élet társadalmi gyakorlataiban, így egyértelmű válasz erre a kérdésre ritkán adható. Ahogy azt sem könnyű eldönteni, hogy az Ivasiuc által leírt „hiánynarratíva” mikor válik pusztán a fejlesztői diskurzus legitimáló eszközévé, és mikor érdemes rá úgy tekinteni, mint, ami „valós” strukturális állapotot jelenít meg. A romaaktivizmusban tevékenykedők vagy az azt kutatók feladata tehát még akkor is rendkívül bonyolult, ha a fenti írások tanulságait beépítik munkájukba.

Habár a lokális tudások és stratégiák figyelembevétele fontos üzenete a kötetnek, Huub van Baar tanulmányában figyelmeztet minket, óvakodjunk attól, hogy az ún. lokálist egyfajta romantikus autenticitással ruházzuk fel. Ahogy írja, az ún. helyi társadalmi viszonyok ugyanúgy részei, sőt valamiképpen termékei a szélesebb társadalmi és gazdasági folyamatoknak, így azok kényszerei alakítják a lokális mozgástereket is. Van Baar arra is felhívja a figyelmünket, hogy kerüljük a grassroots és elit, reprezentált és reprezentáló, felülről és alulról jövő mozgalmak dichotómiáit, hiszen a valódi kérdés éppen az, hogy egyrészt ezek hogyan hatnak egymásra, másrészt hogyan ágyazódnak ugyanabba a nagyobb strukturális keretbe.

ROMA-NEM ROMA, TUDOMÁNY VERSUS AKTIVIZMUS

A kötet másik nagy tematikus csomópontja a tudomány-aktivizmus, roma-nem roma dichotómiák körül rajzolódik ki. A szerzők ezek kapcsán fontos episztemológiai és politikai kérdéseket vetnek fel. Andrew Ryder, Kóczé Angéla és Anna-Mirga Kruszelnika írása a tudományos tudás-termelés és a tágabb értelemben vett aktivista mező viszonyával és belső hierarchiájával foglalkozik. Ryder és Kóczé bemutatják, ahogyan a tudományos tudás-termelés hierarchikus rendszerre kizárja, vagy alacsonyabb státuszúvá teszi a társadalmilag elkötelezett kutatói tevékenységeket. Azonban nem pusztán az elkötelezett tudományos vizsgálatok jutnak erre a sorsra, hanem azok a kutatók is, akik társadalmi pozíciójuk folytán, például romák, témájukhoz nem az akadémiai tudományosság mainstream normái szerint közelítenek. Ryder és Kóczé a kritikai társadalom-tudományok (*Gender Studies, Race Studies*) hagyományához csatlakozva amellet érvelnek, hogy habár ezek az akadémiai normák az ún. objektivitás, neutralitás, „elfogulatlan szakértői-ség” ethoszára épülnek, valójában nagyon is politikaiak, hiszen a fehér nyugati férfi hegemon pozícióját tartják fenn. Valójában minden tudás valamilyen pozícióból születik, annak objektívként és univerzálisként történő megjelenítése, pedig nem más, mint hatalmi technika, ami e tudás és a mögötte álló pozíció hegemoniáját biztosítja. A saját pozíciójára reflektáló tudás-termelés eszerint nem „elfogult”, hanem „elkötelezett” (*engaged*) tudást hoz létre, az aktivizmus és a tudomány tehát nem kerül kizáró és hierarchikus viszonyba. Kóczé Angéla saját roma női kutatói tapasztalatán keresztül mutatja be az akadémiai tudás-termelés hierarchikus működését. Amint írja, a roma női tudós mint olyan, eleve nem létezik, hiszen a roma nő csak a kutatások tárgyaként jelenhet meg. A roma női tudósok pozíciójukból fakadóan többnyire aktivista háttérből érkeznek a tudomány intézményeibe – írja –, ami szintén delegitimálja őket az akadémiai mezőben. A cikk érdekessége azonban éppen az, hogy tekinthető egyfajta legitimációs küzdelemnek, annak összes ellentmondásosságával együtt. Kóczé például amellet érvel, hogy az etnicitás leginkább közép-kelet-európai társadalmakhoz köthető fogalma nem megfelelő, mert inkább elfedi a rasszizmus mindennapi gyakorlatát. Az etnicitásfogalom helyett ezért az afro-amerikai és a posztkolonista diskurzusban használatos rasszizmuskonceptiót tartja helyénvalóbbnak. Így az a sajnálatos helyzet állhat elő, hogy miközben Kóczé egy megfelelő erővel, intézményi háttérrel rendelkező diskurzust keres saját közép-kelet-európai roma tapasztalatainak elmesélésre, éppen azt hallgattatja el. Ugyanis erősen kétségesnek tűnik, hogy egy meglehetősen különböző társadalmi kontextusokban kitermelődött fogalomkészlet segítene legjobban megragadni a közép-kelet-európai roma pozíció tapasztalatát.

A kötet különlegessége, ahogy fentebb is láthattuk, hogy az egyes írások maguk is aktivista tevékenységként értelmezhetőek, egyfajta harcként az erőforrásokért folytatott küzdelemben. Kóczé, Ryder és Kruszelnika is megjegyzik, hogy a romák mind az akadémiai, mind az aktivista mezőben hátrányból indulnak a megszerezhető forrásokért zajló versenyben. Mindkét esetben a fent kifejtett szakértőiség- és objektivitásethoszt vagy a romasággal kapcsolatos előítéleteket okolják, miközben érdekes módon az osztálypozíció mint lehetséges hátrány nem merül fel e tanulmányokban, mintha a középosztálybeli helyzet alapértelmezett lenne. Mindezek mellett mindhárman hangsúlyozzák a kooperáció és a különböző pozíciók, vélemények párbeszédének fontosságát. Ezek Ryder szerint olyan készségek, amelyek idegenek a neoliberalizmus versengésre épülő rendszerétől, amelyben a tudás-termelés pusztá árucikké vált. A kötetet olvasva, úgy

tűnik, megelevenedik előttünk a fentebb hivatkozott „neoliberális kapitalizmus” ambivalens rendszere, amely egyszerre kényszerít minket a szűkülő forrásokért folytatott harcba, és hívja elő belőlünk az együttműködésre irányuló vágyat.

A *Roma Activism* című tanulmánykötet, mint az az eddigiekből is kitűnik, meglehetősen sokféle aspektusból járja körbe a romakérdéshez kötődő aktivitások témáját. Talán legnagyobb értéke mégis az, hogy személetes példákon keresztül mutatja meg e tágabb értelemben vett aktivizmus politikáját és hatalmi mechanizmusait. Habár ez meglehetősen kiábrándítóan hathat, Ivasiuc cikkében mégis arra hívja fel a figyelmet, hogy a mindennapi élet gyakorlataiban sokkal átjárhatóbbak, cseppfolyósabbak a határok az „univerzalista-lokális”, tudomány-aktivizmus, roma-nem roma dichotómiák között. Így lát esélyt az ún. alternarratíváknak helyet adó aktivista intézmény és beszédmód kialakulására, amely sokkal inkább a lokális tudásokra és stratégiákra épül. Bízunk benne, hogy igaza van!